

УДК 821.161.2.09(1-87) «194/20»:17.035.3(=161.2)

О. І. ГАЛЕТА

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА INSIDE/OUT: ВІД ВИГНАННЯ ДО ТРАНСКУЛЬТУРНОСТІ

Стаття присвячена українській еміграційній літературі після Другої світової війни. Перша генерація втікачів та вигнанців плекала міф про повернення і трактувала літературу як засіб збереження та підтримки національної традиції. Наступне перетворення еміграційного середовища на діаспорну спільноту засвідчило глибше закорінення україномовної літератури у ґрунт нових культурних та суспільних реалій. Після розпаду СРСР ситуація потребує нового аналізу та концептуалізації, і поняття екзилу й транскультурності позначають два полюси методологічної перспективи.

Ключові слова: еміграційна література, діаспора, екзиль, міграція, транскультурність.

Постановка проблеми. Протягом минулого століття міграції стали одним із головних чинників культурних змін. Зрушували з місця не тільки окремі особи, а й цілі групи чи навіть спільноти, спонукувані змінами в організації праці і розвитку транспортно-сполучення та інформаційних технологій, а також присилувані суспільними катастрофами. Однак україномовні автори залишалися майже невидимими у просторі іншомовних культур, тоді як українські дослідники мало враховували контекст їхньої творчості, дискутуючи питання про межі національної літератури і розвиваючи концепцію про два світи в українській традиції ХХ століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення еміграційної й діаспорної культури стало сьогодні одним із чільних напрямків гуманітарних студій. Ключову роль у процесі концептуалізації діаспори відіграли праці Дж. Гледа, П. Гілроя, В. Сафрана, Н. Папастергіадіса, Д. і Дж. Бояріних, В. Кокота, Х. Толояна, К. Альфонсо, Р. Когена, Е. Гарра, С. Рушді, Г. Бгабги та ін. На жаль, цей багатий інструментарій вкрай обмежено використовували для аналізу української еміграційної й діаспорної культури, зрощеної у новому ландшафті – географічному, психофізичному й культурному.

Виклад основного матеріалу. Повоєнне покоління українських письменників-емігрантів, які продовжили писати поза межами батьківщини, сприйняло вигнання як історичну й особисту поразку, культурну катастрофу, яка накладає зобов'язання зберегти і передати вцілілий культурний спадок. Прикладом такого ставлення до минулого слугує антологія «Розстріляне відродження» Юрія Лавріненка [див. 5]: з одного боку,

вона продовжує еміграційну мартирологічну традицію, з іншого – не обмежується меморизацією, ідентифікуючи літературну епоху не стільки за переліком імен, як за спроможністю створювати художній стиль і власне світобачення.

Вільям Сафран описує вигнанців як «особливий тип емігрантів, оскільки вони зберігають пам'ять про культурний зв'язок зі своїми вітчизнами і загальну орієнтацію на них; ...вони сповнені сумнівів щодо свого повного злиття з новою країною; вони переймаються своїм збереженням як окремої спільноти; і багато з них підтримують міф про повернення» [17, с. 10]. Мова і пам'ять перетворюються на найцінніший матеріал культурного будівництва – не даремно Едвард Саїд вбачає у ситуації вигнання передумови для особливого культурного самоусвідомлення: попри те, що пережити вигнання – це «мука непоправної втрати», сьогодні воно стає «рушійною силою культури» [18, с. 173].

Мандрівники-вигнанці, закинуті у світ і покинуті у ньому, чужинці-немови, позбавлені природних засобів порозуміння з оточенням, без надії на повернення і визнання, вони змушені були пересотворювати світ, вдаючись до непевної спроби літератури. Діана Соренсен докладно описала відповідну настанову письменників, що стали вимушеними емігрантами: «Вони можуть принести світло не лише тим, хто живе в екзилі, вони можуть також брати участь у таїнстві націє-творення. Ця культура здійснює утопійний стрибок, ніби впорскування в інфекційне середовище, і так призупиняє колонізацію розуму і деформацію мови, які є наслідком колоніальних режимів... цей стрибок стає можливим лише через вторгнення поетики перемін, яку може створювати тільки

поет» [19, с. 387]. Таким чином, українська еміграційна література по Другій світовій виникала великою мірою як література всупереч: всупереч історичним обставинам, ідеологічному тискові, мовному середовищу. Сприйнята у категоріях жертвовного покликання чи особистого порятунку, вона намагалася «винаходити землю у себе під ногами» [16, с. 149].

Однак від 60-х років ХХ ст. ситуація помітно змінилася: поза межами України сформувалося молодше покоління літераторів, для яких українська мова все ще залишалася рідною, але й іншомовне середовище не було чужим. Це, зокрема, стосується письменників Нью-Йоркської групи: мова стала для них особистим вибором, пам'ять – колективним досвідом, повернення – утопічним міфом. Вони залишалися іншими, однак власну іншість визначали стосовно культурних спільнот, у середовищі яких відбувалося їхнє остаточне становлення. Як твердять Деніел і Джонатан Бояріни, такі «культурні ідентичності вчать нас, що культури не законсервовуються, захищені супроти "змішування", а може, якраз навпаки, вони продовжують існувати саме як такий продукт змішування. Культури, як і ідентичності, перебувають у постійному перетворенні» [8, с. 721].

Змінюється також письменницьке ставлення до мови і традиції: цінності служіння поступаються перед цінностями самовираження. Якщо попереднє покоління намагалася зберегти і передати, то письменники Нью-Йоркської групи припускають, що передавати може бути просто нікому; вони докладають значних зусиль для пошуків свого читача, чия відсутність, чи радше невизначеність, свідчить про нестачу, але водночас дарує свободу експериментування. Усе це засвідчує зміну культурної формації: протягом другої половини ХХ століття українське еміграційне середовище поступово перетворюється у діаспорне. Так виникає особливий тип культурної спільноти, яку дослідники дещо провокативно називають «культурою без країни» [7, с. 5], стверджуючи, що її представникам «уже неможливо ніде пустити коріння» [11, с. 13]. Йдеться ж насамперед про «подвійну закоріненість», перевагу траскторії над територією, що породжує новий літературний дискурс [див. докладніше 1, с. 229-300].

Однак після розпаду Радянського Союзу, поживавлення міграційних процесів та появи нових комунікаційних технологій ситуація виявилася набагато складнішою й цікавішою, ніж уявлення

про два рівнобіжні потоки українського літературного процесу. Все більше авторів змінюють місце проживання, не сприймаючи переміщення між державами й континентами як ситуацію непоправної втрати і нездоланної травми. Гомі Бгабга вважає, що такі зміни свідчать про зняття постколоніального протистояння, і пропонує ідею третього місця, що виникає у результаті взаємодії двох інших. Антрополог Стенлі Тамбіа стверджує, що новопосталі спільноти «замість детериторіалізації ... насправді досвідчують і проживають дуальність місця, а також маніфестують дуальність свідомості» [21, с. 163]. Нікос Папастергіадіс натомість впроваджує поняття гібридності, наголошуючи, що йдеться і про сучасний стан, і про спонуку до наступних важливих змін: «це і зібрання, що виникає, коли стикаються два чи більше елементів, і започаткування процесу змін» [14, с. 170]. Ще одна сучасна авторка, Марша Пірс, прослідковує зміну у мові опису «переміщеної» культури, починаючи від «Чорної Атлантики» Пола Гілроя. На її думку, дослідник надає перевагу поняттю простору супроти поняття місця: простір позбавлений однозначності й належності і визначається перетином рухомих елементів [15, с. 548]. Відповідно й письменник не покидає одного літературного середовища, аби влитися в інше, створюючи натомість нову гомогенність: завдяки своєму просторовому переміщенню він змінює культурний простір, до якого належить, нав'язує нові зв'язки й вибудовує структури.

До найяскравіших авторів «нової формації», чії твори з'являються поза межами України в інших культурних середовищах і ландшафтах, однак стають невід'ємною частиною українського літературного життя, належить Василь Махно («38 віршів про Нью-Йорк» 2004; «Cornelia Street Café» 2007; «Зимові листи» 2011; «Котилася торба» 2011; «Я хочу бути джазом і рок-н-ролом. Вибрані вірші про Тернопіль і Нью-Йорк» 2013; «Дім у Бейтінг Голлов» 2015, «Ровер» 2015, «Єрусалимські вірші» 2016) та Оксана Луцишина («Я слухаю пісню Америки» 2010, «Любовне життя» 2015). Не менш важливим явищем, яке спонукає по-новому осмислювати літературне пограниччя, стали німецькомовний роман «Мабуть Естер» Каті Петровської (2014) і польськомовний роман «Дім з вітражем» Жанни Слоньовської (2016). На прикладі родинних історій народжені в Україні авторки переосмислюють реальну й уявну історію міст і місць, не лише географічних, а й місць

пам'яті, пригадування, забування, самопошуків і самовіднайдення.

Життєві сценарії і способи самовизначення, напрацьовані еміграційною й діаспорною спільнотою, виявляються непридатними для нових мігрантів. Німецька дослідниця Ельке Штурм-Трігонакіс вводить поняття нової світової літератури, переглядаючи термінологію, успадковану ще від концепції Гете [див. 20]. Ця нова література постає на основі перегляду уявлень про літературу національну, міграційну, постколоніальну. Її поява пов'язана з новим культурним порядком, який не вимагає від автора відмови від національної належності, однак ставить його на межі різних культурних досвідів, мовних і поетикальних традицій. У свою чергу, Ева Гаусбахер окреслює новий спосіб письма як поетику міграції [див. 13].

У прозовій книжці «Дім у Бейтінг Голлов» Махна топографія стає мовою, якою автор осповоджує власний художній світ. Більшість оповідань позбавлені класичного сюжету, набір окремих епізодів слабо пов'язаний із розгортанням конфлікту чи загалом фабули. Розповідь буквально «стелиться по землі», її структура підпорядкована структурі ландшафту, а біографії героїв зведені до їхніх маршрутів. Так автор витворює нульовий рівень усієї поетикальної конструкції, на який нарощує інтертекстуальні відсилання. В «Єрусалимських віршах» оповідач постає вихідцем із багатомовного (нехай лише у спогадах) містечка «на околицях Австро-Угорської імперії» у «багатокультурному середовищі сучасних мегаполісів» [4, с. 8]. Прийняття відбувається не через відмежування від первинного культурного простору, а через розширення і нарощування. Та й сама околиця має значення часове, а не просторове, – околиця певної культурної традиції, з якої поет «переселяється» у Нью-Йорк Бродського, Мілоша й Венцлови. Поезія «стає засобом переміщення, поєднує розірвані речі, вводить у нові, інші виміри» [4, с. 22].

У романі Луцишиної «Любовне життя» інтелектуальні ідеї, закорінені у європейському письмі, заломлюються в американському просторі. І якщо сучасні технології дозволяють здобувати нову інформацію на відстані, то неунікною умовою для нового досвіду і переживання залишається безпосередня присутність на місці. У мареннях героїні роману Йори впізнаваний вплив Шульца і Беньяміна, але зображене у фантазмагорійний спосіб злиття людини й машини починається раніше – коли безпомічна Йора застрягає в автівці на

величезній американській дорожній розв'язці, в уповільненому потоці машин серед потоків води. Неспроможна ні зупинитися, ні рухатися у велетенському заторі, Йора опиняється у несподіваному ув'язненні; вона керує автівкою, але не може її залишити. Її закапсульоване тіло намертво вмонтоване у структуру простору (згодом воно і справді позбувається через хворобу окремих життєвих функцій – фізичних і соціальних) й водночас приречене на самотність. Простір, у якому відбувається не тільки дія твору, а й мислення і писання, накладає відбиток, визначає спосіб відчування, впливає на архітектоніку розповіді.

Роботу над польськомовним романом «Дім з вітражем» Слоньовська описала як переклад без оригіналу (більше того – він неможливий), а появу української версії – як подальше мовне очуднення: «я розповідала про українські реалії, перекладаючи їх польською мовою. Я перекладала і описувала поняття, цілі світи. А тепер сталося так, що вони з допомогою прекрасного перекладача були повернені зворотно... Я іноземкою вертаюся в своє місто» [див. 2]. Власну ситуацію мовної чужинки Слоньовська описує як таку, що увиразнює особливість письменницького становища, його перебування між культурами: «Я думаю, що кожен письменник є іноземцем, чужинцем – чи тут, чи там. А мої мовні пригоди тільки підкреслюють цей статус» [див. 2].

Катя Петровська пов'язує свій німецькомовний роман «Мабуть Естер», «з ідеєю резонансу» [див. 6]: особливості твору залежать від запиту й відгуку читацької аудиторії і літературної традиції. Ця родинна історія розказана для Іншого, навіть у пошуках Іншого, налаштована на його читацькі очікування, культурні досвіди, колективні спогади й мовні практики. Якщо точніше, то «ця книга існує між двома мовами, вона написана людиною з іншої культури, ця людина живе в різних просторах» [див. 3].

Дебютні романи Каті Петровської й Жанни Слоньовської зайняли доволі поважне, навіть унікальне місце у літературах, мовами яких написані. Петровська отримала премію Інгеборг Бахманн за читання фрагмента ще до публікації роману, літературну премію передачі ZDF, премію Ернста Толлера та премію Шуберта. «Дім з вітражем» Слоньовської удостоєний нагороди конкурсу на найкращий роман польського видавництва «Znak», авторка стала також лауреаткою Премії Конрада. З іншого боку, серед лауреатів українських літературних

премій немало авторів з-поза меж України: у 2016 році премію ВВС за кращу прозову книжку отримав роман Тані Мальярчук «Забуття» (Австрія), роком раніше – «Дім у Бейтінг Голлов» Василя Махна, у 2013 – «Далекий простір» Ярослава Мельника (Литва), у 2007 – «Андріївський узвіз» Володимира Діброви (США). У 2018 році Національну премію України імені Тараса Шевченка отримала Емма Андіївська, яка більшу частину свого життя мешкає у Нью-Йорку і Мюнхені. Незалежно від місця проживання, автори друкують в Україні свої книжки і влаштовують презентації, їхні твори читають і обговорюють, досліджують і критикують.

Висновок. У ситуації, «коли відлуння повертаються» [9, с. 76], зарубіжжя перетворюється на порубіжжя літератури, тобто простір, де можливі наступні експерименти і відкриття. Транскультур-

ний підхід як спосіб аналізу такої ситуації відрізняється від урівняльного глобалізму й ізоляційного плюралізму уже тим, що замість асиміляції пропонує взаємодоповнення у розмаїтті [10, с. 330], і запорукою збагачення літератури вважає не стільки подібності, скільки розбіжності між традиціями й досвідами, які здатна об'єднати у своїй творчості окрема особистість. Нові (е)мігранти, а також мандрівники та прибульці – більше не маргінали, витіснені на околиці письма. Вони – саме ті Інші, завдяки яким відбувається зміна й розширення культурного простору. Таким чином колишня діаспора з самодостатнього й самозамкненого кола перетворюється на агору [19, с. 386], або ж місце, де звучать голоси і ведуться розмови, вага яких для всієї культурної спільноти більша, ніж може видатися на перший погляд.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Галета О. Від антології до онтології: антологія як спосіб репрезентації української літератури к. ХІХ – п. ХХІ ст. / О. Галета. – Київ : Смолоскип, 2015. – 640 с.
2. Слоньовська Ж. «Кожен письменник є чужинцем» [Електронний ресурс] / Б. Неборак // Збруч. – 10.09.2015. – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/41276/>
3. Петровська К. «Українцям бракує відкритих дискусій на складні історичні теми». [Електронний ресурс] / Розмовляла Г. Стадник. – DW. – 12.09.2015. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/a-18710914>
4. Петровський-Штерн Й. Слово оживило і перевілене / Й. Петровський-Штерн // Махно В. Єрусалимські вірші. – Київ : Критика, 2016. – С. 8–39.
5. Розстріляне відродження: антологія 1917–1933 / уп. Ю. Лавріненко. – Париж : Instytut Literacki, 1959. – 979 с.
6. Я пишу по-німецьки, чтобы выйти из немоты... [Електронний ресурс] / беседовал Ю. Володарский // Шо: журнал о современной культуре. – 12.02.2015. – Режим доступу: <http://sho.kiev.ua/article/402588>
7. Borders, Exiles, Diasporas / Ed. by E. Barkan, M.-D. Shelton. – Stanford : Stanford University Press, 1998. – 340 p.
8. Boyarin D., Boyarin J. Diaspora : Generational Ground of Jewish Identity / D. Boyarin, J. Botarin // Critical Inquiry. – 1993. – №19(4). – P. 693–725.
9. Chude-Sokei L. When Echoes Return / L. Chude-Sokei // Transition. – 104: Souls, 2011. – P. 76–92.
10. Epstein M. A Broad Way between Globalism and Multiculturalism / M. Epstein // The American Journal of Economics and Sociology. – 68(1), 2009. – P. 327–352.
11. Exile, Language and Identity / ed. by M. Stroińska, V. Cecchetto. – Frankfurt am Main : Peyer Lang, 2003. – 250 p.
12. From Three Worlds / Ed. by E. Hogan. – Boston : Zephyr Press, 2000. – 282 p.
13. Hausbacher E. Poetik der Migration / E. Hausbacher. – Tübingen : Stauffenberg Verlag, 2009. – 315 s.
14. Papastergiadis N. The Turbulence of Migration : Globalization, Deterritorialization and Hybridity / N. Papastergiadis. – Cambridge : Polity Press, 2000. – 228 p.
15. Pearce M. Transnational / Transcultural Identities : The Black Atlantic and Pythagoras's Theorem / M. Pearce. – Callaloo. – 30(2), 2007. – P. 547–554.
16. Rushdie S. Imaginary Homelands : Essays and Criticism 1981–1991 / S. Rushdie. – London : Granta Books & Penguin Books, 1991. – 432 p.
17. Safran W. Deconstructing and Comparing Diasporas / W. Safran // Diaspora, Identity and Religion : New Directions in Theory and Research / Ed. by W. Kokot, Kh. Tölölyan and C. Alfonso. – London : Routledge, 2004. – P. 9–30.
18. Said E. W. Reflections on Exile / E. W. Said // Said E. Reflections on Exile and Other Essays. – Cambridge : Harvard UP, 2000. – P. 173–186.
19. Sorensen D. From Diaspora to Agora : Cortázar's Reconfiguration of Exile / D. Sorensen // MLN. – 1999. – №114(2). – P. 357–388.
20. Sturm-Trigonakis E. Global playing in der Literatur / E. Sturm-Trigonakis. – Würzburg : Königshausen & Neumann, 2007. – 276 p.
21. Tambiah S. J. Transnational Movements, Diaspora, and Multiple Modernities / S. J. Tambiah // Daedalus. – 2000. – №129(1). – P. 163–194.

REFERENCES

1. Haleta O. Vid antolohii do ontolohii: antolohiia iak sposib reprezentacii ukrainskoi literatury k. XIX – p. XXI st. – Kyiv : Smoloskyp, 2015. – 640 p.
2. Zhanna Sloniowska: «Kozhen pysmennyk ie chuzhyncem» [Digital source] / B. Neborak // Збруч. – 10.09. 2015. – Access: <http://zbruc.eu/node/41276/>
3. Katja Petrowska: ukrainciam brakuje vidkrytykh dyskusij na skladni storychni temy [Digital source] / H. Stadnyk. – DW. – 12.09.2015. – Access: <http://www.dw.com/uk/a-18710914>
4. Petrovsky-Stern Y. Slovo ozhyle i perevtylene // Makhno V. Ierusalymski virshi. – Kyiv : Krytyka, 2016. – P. 8–39.
5. Rozstriliane vidrozhennia: antolohia 1917–1933 / ed. Y. Lavrinenko. – Paris : Instytut Literacki, 1959. – 979 p.
6. Ia pishu po-nemeecki, chtoby vyiti iz nemoty ... [Digital source] / Y. Volodarskii // Sho. – 12.02.2015. – Access: <http://sho.kiev.ua/article/402588>

ANNOTATION

O. HAIETA

UKRAINIAN LITERATURE INSIDE/OUT: FROM EXILE TO
TRANSCULTURALITY

This paper is dedicated to the Ukrainian emigration literature, which appeared after World War II. The first generation, who defined themselves as fugitives and exiles, developed the myth of returning and treated literature as a way of preservation and continuation of the national tradition broken by Soviet totalitarianism. The following transformation of the emigration environment in the diasporic community showed the deep rooting of Ukrainian-language literature in the soil of new cultural and social realities, as is presented by the New York Group of poets and collective editions such as the anthology «Co-ordinates».

After the collapse of the USSR, the situation was much more complicated than the idea of «two streams» of literature that are ready to merge together after the removal of political obstacles. Poets and writers of the younger generations write both in Ukrainian and foreign languages, publish in Ukraine and in their countries of residence, and speak to the broad international audience. Vasyl Makhno and Oksana Lutsyshyna, Katja Petrowskaja and Zhanan Sloniowska write in different cultural landscapes and articulate different cultural and social experiences. Their intellectual biographies are defined rather by personal routes than territories. Their 'writing conditions' use distance as a perspective of view, constructed through the use of different languages and discourses.

Homi Bhabha characterizes this situation by the concept of the 'third place', when Stanley Tambiah mentions a duality of the cultural situation. Developing Marsha Pearce's idea about the preference of 'space' over 'place' in contemporary migration literature, this new 'displaced' literature is treated in this paper as evidence not of the movement from one place to another but as an expansion and complication of cultural space, including also imagined memory, remembering and forgetting places, places of self-awareness and self-determination. Several poetic strategies could be observed in the newest writing including topographical naming as a constructing of a stylistic 'zero level'; 'spatial poetics' as textual representation of different cultural landscapes; narrative strategy as a self-translation (translation without original version); authotematiosation of a 'strangers' literature' etc.

Consequently, modern literary interactions and a new literary homogeneity, which is not limited by territory and even language, require new analysis and conceptualization, and the notions of exile and transculturalism denote two extreme methodological positions.

Key words: emigration literature, diaspora, exile, migration, transculturalism.